

Секторальні методичні рекомендації
з відповідального ведення бізнесу під час
відновлення України

Сектор: Будівництво

Рекомендації розроблено за підтримки Шведського інституту

Секторальні методичні рекомендації були розроблені в межах проекту «Відповідальне ведення бізнесу у відновленні України» (2025-2026), що фінансується Шведським інститутом. Проект має на меті зміцнити відповідальне ведення бізнесу під час відновлення України шляхом розробки практичних настанов та сприяння багатосторонньому діалогу. Це міжсекторальна співпраця між Швецією та Україною за участю одного шведського партнера – Swedwatch (громадянське суспільство), та українських партнерів – Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (академічна спільнота), Міністерства економіки України (уряд) та Центру «Соціальна дія» (громадянське суспільство).

Розробники:

- Марина Купчук, Міністерство економіки, довкілля і сільського господарства України
- Ірина Федорович, Олена Бондаренко, Центр «Громадська дія»
- Катерина Буряковська, Олена Уварова, Міжнародна лабораторія бізнесу і прав людини Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
- Джесіка Йоханссон, Swedwatch

Пояснення основних термінів та аббревіатур

1. ВВБ (RBC) – Відповідальне ведення бізнесу

Responsible Business Conduct

Це очікування того, що компанії будуть діяти етично, поважати права людини та піклуватися про навколишнє середовище протягом усього життєвого циклу проєкту та в усьому ланцюжку постачання.

У країнах, що відновлюються після конфлікту, законодавство може мати прогалини або тимчасові послаблення (наприклад, спрощення екологічних перевірок або регулювання праці під час воєнного стану). Відповідно до стандартів ВВБ, якщо національний закон встановлює нижчий за міжнародний стандарт прав людини, бізнес має прагнути дотримуватися вищого стандарту. ВВБ – це коли компанія бере на себе відповідальність навіть там, де держава наразі не може забезпечити повний контроль.

ВВБ – це не статичний стан, а динамічний процес. Компанія не просто «є відповідальною», вона постійно здійснює **належну обачність**:

- **Виявлення:** Постійний моніторинг того, де будівництво може зачепити права людей (наприклад, чи не порушуємо ми право на сон мешканців сусідніх будинків нічними роботами?).
- **Запобігання:** Впровадження заходів до того, як буде нанесено шкоду (наприклад, професійне виявлення азбесту до початку демонтажу).
- **Виправлення (Remedy):** Якщо шкоду завдано, компанія забезпечує швидке та справедливе відшкодування без довгих судових позовів.

Кожен технічний аспект будівництва є питанням прав людини. Безпека на майданчику – це реалізація права на життя. Універсальний дизайн – це реалізація права на недискримінацію та свободу пересування. Формальні контракти – це захист права на соціальне забезпечення.

Відповідальність поширюється на:

- **Upstream (постачальників):** Чи не використовує завод, де ви купуєте цеглу, працю людей без офіційного оформлення? Чи не фінансує ваш постачальник піску корупційні схеми в місцевій громаді?
- **Downstream (використання):** Чи буде будівля безпечною та енергоефективною для мешканців через 20 років?

2. НКП (NCP) – Національний контактний пункт

National Contact Point

Національний контактний пункт (НКП) України – це постійно діючий орган при **Міністерстві економіки України**, створений для впровадження Керівних принципів ОЕСР щодо відповідального ведення бізнесу.

Його ключові функції:

- **Просування:** популяризація стандартів відповідального бізнесу, у тому числі серед учасників відбудови України.
- **Розгляд конкретних випадків:** функціонування як **позасудового механізму розгляду скарг** та надання платформи для медіації між бізнесом і громадами у разі виникнення конфліктів.
- **Консультаційна підтримка:** надання офіційних роз'яснень щодо застосування стандартів ОЕСР у специфічному контексті відновлення.
- **Забезпечення узгодженості політик:** сприяння тому, щоб процеси відбудови на державному рівні відповідали міжнародним стандартам прозорості та прав людини.

3. ОЕСР (OECD) – Організація економічного співробітництва та розвитку

Organisation for Economic Co-operation and Development

Це унікальний міжнародний форум та «аналітичний центр» провідних країн світу з ринковою економікою, що розробляє глобальні стандарти у сферах економічної політики, оподаткування, екології, корпоративного управління та прав людини.

Україна офіційно визнана **перспективним членом (кандидатом)** на вступ до ОЕСР (статус надано у жовтні 2022 року). Співпраця наразі реалізується через розгалужену **Програму ОЕСР для України**, що спрямована на реформування державних інституцій та наближення національного законодавства до стандартів ОЕСР. Впровадження принципів ОЕСР є частиною офіційної стратегії відновлення та європейської інтеграції України.

Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств є одним з найбільш авторитетних у світі комплексом рекомендацій від урядів державам-членам та компаніям щодо **відповідального ведення бізнесу (RBC)**. Це єдиний міжнародний інструмент ВББ, який уряди країн-учасниць офіційно зобов'язалися впроваджувати. Керівні принципи охоплюють усі ключові аспекти: розкриття інформації, права людини, трудові відносини, довкілля, боротьба з корупцією та інтереси споживачів.

Дотримання стандартів ОЕСР – це не просто формальність, а критичний показник спроможності проекту залучити інвестиції:

- **Вимоги IFIs (Міжнародних фінансових інституцій):** Світовий банк, ЄБРР (EBRD), Європейський інвестиційний банк (EIB) та IFC вимагають від позичальників відповідності екологічним та соціальним стандартам, які безпосередньо базуються на принципах ОЕСР.
- **Довіра приватного капіталу:** Великі інституційні інвестори та страхові компанії розглядають дотримання принципів ОЕСР як головний інструмент зниження ризиків. Для них це гарантія того, що будівництво не буде зупинене через судові позови, екологічні скандали або корупційні розслідування.

4. Керівні принципи ООН (UNGPs) – Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини

United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights

Це глобальний стандарт (31 принцип), який базується на трьох «китах»:

1. Держава повинна захищати права людини.
2. Бізнес зобов'язаний поважати права людини (не шкодити).
3. Доступ до засобів захисту: Якщо шкоду заподіяно, потерпілі повинні мати змогу отримати компенсацію або виправлення ситуації.

5. HRDD – Належна обачність щодо прав людини

Human Rights Due Diligence

Це постійний процес, за допомогою якого компанія:

- Виявляє ризики порушення прав людини (наприклад, ризик невиплати зарплати субпідрядником).
- Запобігає їм.
- Звітує про те, як вона ці ризики усуває.

Це не просто разова перевірка паперів, а постійний контроль на всіх етапах будівництва.

6. HREDD – Належна обачність щодо прав людини та навколишнього середовища

Human Rights and Environmental Due Diligence

Це розширений процес обачності, який включає екологічні ризики.

7. hHRDD – Поглиблена належна обачність щодо прав людини

Heightened Human Rights Due Diligence.

hHRDD – це специфічний метод управління ризиками, який застосовується, коли бізнес працює в умовах збройного конфлікту або на постконфліктних територіях. На відміну від стандартної обачності, hHRDD базується на принципі **чутливості до конфлікту (Conflict Sensitivity)**.

Ключові аспекти hHRDD (вплив на конфлікт):

1. Принцип «Не нашкодь» (Do No Harm):

Бізнес має проаналізувати, як його операції впливають на динаміку конфлікту.

- *Приклад у будівництві:* Чи не призводить вибір певної локації для забудови до посилення напруги між громадами? Чи не витісняє будівництво вразливі верстви населення, створюючи нові соціальні осередки конфлікту?

2. Уникнення співучасті в порушеннях (Complicity):

У конфліктних зонах ризик стати «мимовільним співником» значно вищий. hHRDD вимагає перевірки, чи не підтримує компанія (фінансово або ресурсно) сторони, що вчиняють грубі порушення прав людини або воєнні злочини.

- *Приклад у будівництві:* Перевірка ланцюжка постачання матеріалів (цемент, метал, дерево), щоб переконатися, що прибутки від їх продажу не йдуть на фінансування незаконних збройних формувань або підсанкційних осіб.

3. Вплив на соціальну згуртованість:

Конфлікт часто розколює суспільство. Бізнес через свою політику найму та закупівель може або заліковувати ці рани, або поглиблювати їх.

- *Приклад у будівництві:* Справедливий розподіл робочих місць між ветеранами, місцевими мешканцями та ВПО. Якщо одна група отримує перевагу, це може спровокувати внутрішній конфлікт у громаді.

4. Управління ресурсами та доходами:

hHRDD вимагає відстеження того, щоб податки, збори та орендні платежі, які сплачує бізнес, не використовувалися для продовження агресії або репресій.

- *Приклад у будівництві:* Ретельна перевірка власників земельних ділянок на деокупованих територіях, щоб уникнути виплат особам, афілійованим з агресором.

5. Захист прав у ситуації відсутності державного контролю:

У зонах конфлікту державні інституції можуть бути слабкими. hHRDD означає, що бізнес бере на себе підвищену відповідальність за захист людей, не посилаючись на те, що «держава цього не вимагає».

Зміст

Секторальні методичні рекомендації	1
з відповідального ведення бізнесу під час відновлення України.....	1
Сектор: Будівництво	1
Пояснення основних термінів та аббревіатур.....	3
1. Вступ.....	9
Керівні принципи ОЕСР та Національний контактний пункт	10
Секторальні методичні рекомендації	10
Що таке Секторальні методичні рекомендації з ВББ у процесі відновлення України?	10
Для кого ці Секторальні методичні рекомендації є актуальними?	11
Які сектори охоплені?	11
Як зацікавлені сторони можуть використовувати ці Рекомендації?	12
Підтримка та консультування	12
2. Відповідальне ведення бізнесу для реконструкції та відновлення.....	13
Основи відповідального ведення бізнесу (ВББ).....	13
Керівні принципи ООН (UNGPs): три стовпи.....	13
Керівні принципи ОЕСР та роль НКП	13
Підвищені ризики та обов'язки в умовах конфлікту та постконфліктного періоду	14
3. Пріоритетний сектор: Будівництво та інфраструктура	16
3.1. Значущість для відновлення: Мультиплікатор відбудови	16
3.2. Огляд ключових ризиків у сфері ВББ та прав людини	17
3.2.1. Диференційований підхід до відновлення	17
3.2.2. Універсальні принципи (Наскрізні вимоги для всіх зон і етапів)	18
3.3. Детальний аналіз ризиків будівельного сектору та заходи з їх мінімізації ...	20
3.3.1. Безпека на об'єктах та вибухонебезпечні залишки війни (ВЗВ)	20
3.3.2. Трудові права та «нова робоча сила» (ветерани, жінки, ВПО).....	22
3.3.3. Універсальний дизайн та архітектурна доступність	24
3.3.4. Права на землю та захист інтересів переміщених власників	26
3.3.5. Управління небезпечними відходами війни та «Зелене відновлення» ...	28

3.3.6. Партнерство заради доброчесності: підтримка та контроль ланцюга постачання.....	30
3.3.7. Антикорупція, цифрова прозорість та соціальна ліцензія	34
3.4. Ланцюг доданої вартості в будівництві: Відповідальність та взаємодія суб'єктів.....	36
4. Дорожні карти відповідальної відбудови.....	39
4.1. Дорожня карта для державних органів (Національний та місцевий рівні) ...	39
4.2. Дорожня карта для українських компаній (Підрядники та постачальники) .	40
4.3. Дорожня карта для іноземних компаній (Інвестори та Lead-партнери)	41
4.4. Дорожня карта для інвесторів (МФІ, фонди, приватний капітал)	42
4.5. Дорожня карта для організацій громадянського суспільства (НУО)	43

1. Вступ

Повномасштабне російське вторгнення в Україну виявило нагальну потребу у відповідальному веденні бізнесу (ВББ) – бізнес-практиках, що ґрунтуються на повазі до прав людини та довкілля і відповідають потребам суспільства. Україна прагне інтегрувати принципи ВББ у процес свого відновлення, визнаючи їхню важливість для сталого розвитку та міжнародної інтеграції. Як наголошується в Плані «Ukraine Facility», «необхідність залучення інвестицій, інтеграції вітчизняних компаній у європейські та світові ринки, а також включення їх у ланцюги постачання компаній з ЄС, США, Японії та інших країн суттєво актуалізують потребу у підвищенні обізнаності вітчизняних компаній щодо стандартів відповідального ведення бізнесу, викладених у Керівних принципах ПРООН з питань бізнесу та прав людини, Керівних принципах ОЕСР для багатонаціональних підприємств та інших відповідних документах».

Загарбницька війна проти України значно посилює ризики для соціального розвитку країни через корупційні ризики, послаблення уваги до екологічних викликів, зростання бідності та збільшення кількості людей, які опинилися у вразливому становищі, безробіття та неформальну зайнятість, надмірне робоче навантаження, емоційний стрес, дефіцит енергії та продовольчу вразливість, а також руйнування інфраструктури та забруднення земель. Крім того, багато людей в Україні – зокрема внутрішньо переміщені особи (ВПО), громадяни, які повертаються в Україну після вимушеного виїзду, мешканці деокупованих територій, особи, звільнені з військової служби, та люди з посттравматичним синдромом – стикаються з додатковими ризиками, що можуть виключати значні верстви суспільства з процесів, необхідних для відновлення.

Відновлення України має потужний трансформаційний потенціал для переорієнтації існуючих політичних, правових та економічних систем на шлях більш інклюзивного, сталого, «зеленого» та справедливого розвитку. Така трансформація неможлива без інтеграції принципів ВББ та кліматично орієнтованих практик у програми відновлення України. Це, у свою чергу, значно підвищить імовірність того, що права людини та довкілля будуть захищені як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Для реалізації цього потенціалу українські підприємства, іноземні компанії та інвестори, залучені до відновлення, мають проактивно впроваджувати відповідальні практики. Це вимагає реалізації надійної належної обачності щодо прав людини та навколишнього середовища (HREDD), а також – з огляду на контекст конфлікту – поглибленої належної обачності щодо прав людини (hHRDD). Така обачність має відповідати встановленим міжнародним стандартам, таким як Керівні принципи ООН та Керівні принципи ОЕСР, а також чинним нормам ЄС, що постійно вдосконалюються. Ці Секторальні методичні рекомендації мають на меті надати практичні, контекстуально орієнтовані поради, щоб допомогти зацікавленим сторонам у виконанні цього обов'язку.

Керівні принципи ОЕСР та Національний контактний пункт

У 2017 році Україна продемонструвала свою відданість міжнародним стандартам, приєднавшись до Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства. Ключовим елементом цього приєднання є створення Національного контактного пункту (НКП), який діє при Міністерстві економіки України. НКП слугує державним позасудовим механізмом, мандат якого ґрунтується на Керівних принципах ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідального ведення бізнесу.

Український НКП відіграє вирішальну роль, що є особливо актуальною в контексті відновлення України:

- **Просування відповідального ведення бізнесу:** НКП працює над підвищенням обізнаності та розуміння Керівних принципів ОЕСР та принципів ВВБ серед бізнесу, державних органів, профспілок, громадянського суспільства та інших зацікавлених сторін, що здійснюють діяльність в Україні або пов'язані з нею. Це включає сприяння практичному застосуванню рекомендацій, викладених у цих Секторальних методичних рекомендаціях.
- **Забезпечення механізму розгляду скарг:** НКП надає платформу для діалогу та медіації у разі виникнення питань щодо впровадження Керівних принципів ОЕСР конкретними компаніями. Цей процес розгляду «конкретних випадків» (specific instances) забезпечує доступ до засобів захисту для осіб або груп, які могли зазнати шкоди від ділової діяльності, що не відповідає Керівним принципам, зокрема внаслідок негативних впливів, пов'язаних з діяльністю під час війни та зусиллями з відбудови.
- **Надання відповідей на запити:** НКП може надавати роз'яснення та поради щодо інтерпретації та застосування Керівних принципів ОЕСР в українському контексті.

Секторальні методичні рекомендації

Що таке Секторальні методичні рекомендації з ВВБ у процесі відновлення України?

Цей документ містить практичні настанови щодо відповідального ведення бізнесу (ВВБ), спеціально адаптовані до контексту відновлення України. Розроблені на основі основоположних принципів Керівних принципів ОЕСР для багатонаціональних підприємств (далі — Керівні принципи ОЕСР) та Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини (UNGPs), ці Секторальні методичні рекомендації мають на меті перетворити міжнародні стандарти на конкретні практичні кроки для ключових секторів відновлення.

Вони розроблені, щоб допомогти зацікавленим сторонам орієнтуватися у складному операційному середовищі, запобігати шкоді, розбудовувати довіру та гарантувати, що процес відновлення буде сталим, справедливим і відбуватиметься з повагою до прав людини, залучаючи таким чином якісні довгострокові інвестиції. Рекомендації базуються

на підході, чутливому до конфлікту, що дозволяє виявити найбільш значущі ризики для прав людини та довкілля, висвітлити можливості та окреслити рекомендовані дорожні карти для ключових суб'єктів, залучених до відновлення.

Секторальні методичні рекомендації визначають найбільш значущі ризики в ключових галузях у процесі відновлення, актуальні виклики та можливості у сфері бізнесу та прав людини у цих секторах, а також окреслюють рекомендовані дорожні карти, адаптовані для основних зацікавлених сторін відновлення України.

Для кого ці Секторальні методичні рекомендації є актуальними?

Ці Рекомендації є актуальними для широкого кола суб'єктів, залучених або тих, хто розглядає можливість участі у відновленні та відбудові України, зокрема для:

- **Бізнесу** (зокрема, українських МСП, великих вітчизняних компаній, багатонаціональних корпорацій);
- **Державних органів** (наприклад, міністерств, залучених до процесу відновлення, регуляторних органів, Національного контактного пункту);
- **Інвесторів** (зокрема, інституцій з фінансування розвитку, фондів прямих інвестицій, комерційних банків);
- **Організацій громадянського суспільства** (зокрема, правозахисних НУО, екологічних груп, профспілок, громадських об'єднань);
- **Інших суб'єктів** (у тому числі, міжнародних організацій, галузевих асоціацій) – як в Україні, так і за кордоном.

Які сектори охоплені?

Ці Рекомендації зосереджені на секторах, обраних на основі їхнього визначення Урядом України як пріоритетних для відновлення, а також через їхній потенціал значного впливу на права людини та довкілля. Це такі сектори:

- *сільське господарство та виробництво продуктів харчування;*
- *будівництво;*
- *транспорт і логістика;*
- *ІТ та цифровізація;*
- *виробництво критично важливої сировини;*
- *енергетичний сектор.*

Хоча увага зосереджена на цих ключових сферах, основоположні принципи ВВБ та важливість належної обачності є актуальними для всіх видів ділової діяльності.

Як зацікавлені сторони можуть використовувати ці Рекомендації?

Ці Рекомендації слугують практичним інструментарієм для всіх суб'єктів, залучених до відбудови України. Зацікавленим сторонам пропонується використовувати цей документ для того, щоб:

- Виявляти та мінімізувати секторальні ризики: отримати доступ до детального аналізу найбільш значущих ризиків для прав людини та довкілля, притаманних відповідним секторам – таких як спори щодо прав на землю, безпека в контексті вибухонебезпечних предметів (ВНП) та цілісність ланцюгів постачання.
- Відповідати міжнародним інвестиційним стандартам: узгодити операційну діяльність проєктів з очікуваннями міжнародних донорів (ЄС, ЄБРР, Світовий банк) та іноземних інвесторів, які вимагають підтвердження впровадження ВББ та поглибленої належної обачності (hHRDD) для виділення фінансування.
- Впроваджувати дієві дорожні карти: дотримуватися покрокових рекомендацій, адаптованих до вашої конкретної ролі. Незалежно від того, чи є ви державним службовцем, який розробляє тендер, підрядником, що керує об'єктом, чи інвестором, який проводить оцінку ризиків, дорожні карти пропонують чіткі шляхи для забезпечення відповідності стандартам.
- Посилювати належну обачність: використовувати ці Рекомендації як орієнтир для оновлення внутрішньої політики компанії, кодексів поведінки постачальників та оцінок впливу на навколишнє середовище.
- Отримувати «соціальну ліцензію на діяльність»: використовувати ці рамкові принципи для налагодження змістовного діалогу з місцевими громадами та громадянським суспільством, зменшуючи ризик спротиву проєктам, соціальних конфліктів або репутаційної шкоди.

Підтримка та консультування

Для отримання спеціалізованої допомоги у застосуванні цих Рекомендацій до конкретних проєктів, зацікавлені сторони можуть звертатися до Національного контактного пункту (НКП) України при Міністерстві економіки та його багатосторонньої Консультативної ради. НКП надає роз'яснення щодо Керівних принципів ОЕСР та слугує ресурсним центром для впровадження практик відповідального ведення бізнесу.

2. Відповідальне ведення бізнесу для реконструкції та відновлення

Основи відповідального ведення бізнесу (ВВБ)

ВВБ – це глобальне очікування того, що компанії діятимуть етично, поважаючи як людей, так і планету. Це поняття виходить за межі простого дотримання законодавства і вимагає від компаній проактивного виявлення та управління своїм соціальним та екологічним впливом. Ця концепція закріплена у двох основних міжнародних документах: Керівних принципах ООН (UNGPs) та Керівних принципах ОЕСР.

Керівні принципи ООН (UNGPs): три стовпи

Керівні принципи ООН є авторитетним глобальним стандартом у сфері бізнесу та прав людини, що базується на трьох основних елементах:

- **Обов'язок держави захищати:** зобов'язання уряду запобігати порушенням прав людини третіми сторонами, включаючи бізнес.
- **Відповідальність бізнесу поважати:** підприємства повинні уникати порушення прав людини та вирішувати будь-які негативні наслідки, до яких вони мають відношення. У контексті відновлення це включає забезпечення справедливої заробітної плати та безпечних умов праці в усьому ланцюжку постачання будівництва, а також запобігання екологічній шкоді місцевим громадам.
- **Доступ до засобів захисту:** необхідність ефективних механізмів розгляду скарг для усунення заподіяної шкоди. Важливо, що відповідальність компанії поважати права людини не залежить від здатності або бажання держави виконувати власні закони; вона залишається глобальною вимогою незалежно від місцевого контексту.

Керівні принципи ОЕСР та роль НКП

Керівні принципи ОЕСР містять схвалені урядами рекомендації щодо відповідальної поведінки у сферах прав людини, праці, довкілля та боротьби з корупцією. Як країна-учасниця, Україна просуває ці стандарти через **Національний контактний пункт (НКП)** при Міністерстві економіки.

НКП слугує платформою для діалогу та підзвітності. Наприклад, якщо міжнародний проект з реконструкції не проводить належних консультацій з громадою або ігнорує екологічні ризики під час демонтажу, ініціативна група мешканців або профспілка можуть подати заяву про «конкретний випадок» (скаргу) до НКП. Цей процес сприяє медіації та гарантує, що зусилля з відбудови відповідають високим стандартам, яких очікують міжнародні партнери та інвестори.

Директива (ЄС) про належну обачність щодо корпоративної сталості (CSDDD)

Директива вимагає від великих компаній ЄС, а також іноземних компаній із значним обігом на ринку Євросоюзу, здійснювати системну належну обачність у своїх «ланцюгах діяльності» (chains of activities). Вона впроваджує **фінансові санкції** та **цивільну відповідальність**, що дозволяє постраждалим особам подавати позови до судів країн ЄС за шкоду, заподіяну внаслідок неналежної обачності. Для України, як країни-кандидатки на вступ до ЄС, відповідність проєктів відбудови вимогам CSDDD є ключовою умовою економічної інтеграції та залучення європейських інвестицій.

Підвищені ризики та обов'язки в умовах конфлікту та постконфліктного періоду

Робота в контексті, сформованому збройним конфліктом, як-от відновлення України, різко підвищує ризики та вимагає **поглибленої належної обачності щодо прав людини (hHRDD)**. Стандартних процедур недостатньо, коли виникають такі виклики:

- **Потреба в глибшому аналізі контексту:** Бізнес повинен розуміти не лише ринкові умови, а й динаміку конфлікту – наприклад, специфічні проблеми, з якими стикаються ветерани при поверненні до роботи, або підвищений ризик примусової праці серед переміщених осіб. Ігнорування цього контексту може призвести до ненавмисного заподіяння шкоди або посилення напруженості.
- **Підвищений ризик серйозних наслідків:** Кількість потенційних ризиків грубого порушення прав людини множиться. Розглянемо українську ІТ-компанію: розробка програмного забезпечення для розпізнавання облич або аналізу даних може нести серйозні ризики, якщо технологія буде продана або захоплена окупаційною владою на підконтрольних їй територіях і використана для переслідування, свавільних затримань або примусової мобілізації. Бізнес також стикається з підвищеним ризиком експлуатації праці. Люди, які втратили домівки та засоби до існування, можуть бути вразливими та погоджуватися на роботу в небезпечних умовах, за незаконно низьку зарплату або на неформальних умовах без правового захисту.
- **Актуальність міжнародного гуманітарного права (МГП):** МГП діє паралельно з правом прав людини. Бізнес повинен розуміти його правила щодо захисту цивільного населення та критичної інфраструктури. Наприклад, виробнича компанія, що вирішила розмістити об'єкт із виробництва некритичних товарів дуже близько до військових позицій, ризикує безпекою своїх працівників та оточуючих мешканців, оскільки об'єкт може бути визнаний військовою ціллю або пошкоджений внаслідок ударів поблизу. Продовження такої діяльності без вагомих причин і без максимізації заходів безпеки може викликати серйозні запитання з точки зору принципів розрізнення та застереження згідно з МГП.

- **Складні етичні дилеми:** Компанії постають перед важким вибором. Як забезпечити безпеку працівників, які мають працювати поблизу пошкодженої інфраструктури або на територіях із нерозірваними боєприпасами (ВНП)? Що робити, коли військові структури просять доступ до об'єктів компанії або конфіденційних даних користувачів? Існує величезний тиск щодо швидкого відновлення послуг (енергія, вода, зв'язок) та економіки. Однак багато операційних зон становлять значну фізичну небезпеку – від будівель, ослаблених обстрілами, до величезних ділянок землі, забруднених мінами. Направлення працівників у таке середовище протиставляє терміновість завдання фундаментальному обов'язку забезпечити безпеку праці (право на життя, право на безпечні та здорові умови праці).

Інші приклади:

- **Енергетика:** Енергокомпанії потрібно відремонтувати ЛЕП у місці, яке все ще перебуває під обстрілами. Сертифіковані групи розмінування можуть бути недоступні. Чи варто відкладати ремонт, залишаючи громади без світла, чи продовжувати роботу з високим ризиком обстрілу? Який рівень доплати за ризик та які засоби захисту (ЗІЗ) є адекватними? Чи можуть працівники відмовитися від виїзду в небезпечну зону в умовах воєнного стану?
- **Сільське господарство:** Агрокомпанія готує поля до посіву в Херсонській чи Харківській областях. Поверхнєве розмінування проведено, але підземні ризики залишаються. Хто несе відповідальність, якщо трактор підірветься на міні? Як захищені працівники?
- **Будівництво:** Фірма, що відбудовує житло в Харкові під час ракетних атак, має визначити протоколи безпеки. Чи достатньо просто дозволити працівникам йти в укриття, чи роботу слід повністю припиняти під час тривоги, що спричинить значні затримки?
- **Відносини з силовими структурами:** ЗСУ просять використати склад компанії для зберігання нелетальних вантажів. Це підтримує оборону, але може перетворити цивільний об'єкт на легітимну військову ціль. Інший приклад: СБУ просить дані користувачів телеком-компанії для розслідування колабораціонізму. Як збалансувати безпеку та право на приватність?
- **Динамічне середовище:** Ситуація на фронті та регуляторні норми змінюються швидко. Протокол безпеки, адекватний сьогодні, може стати застарілим завтра, що вимагає постійного моніторингу та гнучкості.

3. Пріоритетний сектор: Будівництво та інфраструктура

Уряд України визначив будівельний сектор стратегічним фундаментом національного відновлення. Завдяки своєму колосальному економічному впливу, здатності до масового створення робочих місць та ключовій ролі у відновленні житла та критичних послуг, цей сектор є важливим компонентом **національної стійкості**.

Враховуючи, що галузь будівництва постає перед складними етичними та безпековими викликами, цей розділ пропонує аналіз, спрямований на забезпечення сталого процесу відбудови. У наступних підрозділах ми:

- **Діагностуємо ризики у сфері прав людини:** ідентифікуємо глобальні та специфічні для України виклики, що виникають під час реалізації масштабних інфраструктурних проєктів.
- **Пропонуємо механізми мінімізації ризиків:** надаємо технічні та операційні рішення для подолання ризиків, зокрема у сфері мінної безпеки та поводження з небезпечними відходами руйнувань.

У **Частині 2** представлені **Дорожні карти**, що містять покрокові рекомендації для держави, підрядників, інвесторів та громадянського суспільства. Вони адаптовані до кожного етапу життєвого циклу будівництва – від розробки тендерної документації до фінальної здачі об'єкта.

3.1. Значущість для відновлення: Мультиплікатор відбудови

Будівництво є наріжним каменем відновлення України, виконуючи роль як фізичної основи для життя, так і потужного економічного двигуна.

- **Соціальна інфраструктура:** Відновлення сектору – це передусім відбудова лікарень, шкіл та житла. Робота будівельників тут критична: якщо будівля не відповідає нормам інклюзивності або безпеки, люди (особливо ветерани та цивільні з інвалідністю) просто не зможуть отримати медичну допомогу чи освіту.
- **Економічний двигун та робочі місця:** Будівництво стимулює розвиток багатьох галузей – від виробництва будматеріалів та металургії до логістики та проектування. Сектор є одним із найбільших роботодавців для ВПО та ветеранів. Офіційне працевлаштування на будівництві дає людям стабільний дохід і доступ до соціальних гарантій, що є основою для їхньої адаптації в нових громадах.
- **Сучасні стандарти та доступ до інвестицій:** Відновлення України базується на принципі «Build Back Better» (відбудувати краще, ніж було). Це означає використання енергоефективних технологій та створення зручного і сталого простору за зразком ЄС. Дотримання таких стандартів (зокрема екологічних) є

обов’язковою умовою, щоб отримати фінансування від міжнародних банків та приватних інвесторів.

3.2. Огляд ключових ризиків у сфері ВВБ та прав людини

3.2.1. Диференційований підхід до відновлення

Відновлення України не є однорідним процесом. Важливо розуміти, що стратегія ВВБ (RBC) має адаптуватися до **географії ризику** та **часового горизонту**.

А. Географічні рівні ризику (Ризик-зонування)

- **Рівень 1 (Прифронтові зони та великі міста під постійними обстрілами):** Сюди належать не лише зони бойових дій, а й великі цивільні центри, такі як Харків, Запоріжжя, Херсон, прикордонні райони Сумщини та Чернігівщини.

Особливість: Тут проживають мільйони цивільних людей. Будівництво відбувається в умовах **постійної загрози**.

Пріоритет: Фізична безпека, балістичний захист, МГП та швидке відновлення критичних сервісів.

- **Рівень 2 (Деокуповані території):** Регіони, де бойові дії припинилися (наприклад, Київщина, частини Чернігівщини).

Особливість: Велика кількість залишків війни та зруйнована власність.

Пріоритет: Гуманітарне розмінування, безпека конструкцій, перевірка прав власності та повернення людей.

- **Рівень 3 (Тилові регіони / Центри підтримки):** Західні та центральні області.

Особливість: Навантаження на логістику та соціальну сферу через велику кількість ВПО.

Пріоритет: Соціальна інтеграція, розширення інфраструктури, енергонезалежність.

Географічне зонування ризиків (hHRDD)

Зона ризику	Приклади регіонів	Ключові заходи поглибленої обачності (hHRDD)
Рівень 1 (Прифронтові міста)	1 Запоріжжя, Харків, Херсон	Максимальний балістичний захист персоналу, наявність сертифікованих мобільних укриттів на майданчику, щоденне мапування зон обстрілів.
Рівень 2 (Деокуповані території)	2 Київська, Чернігівська обл.	Глибоке гуманітарне розмінування ділянок, ретельна перевірка титулів власності на землю.

Рівень 3 (Тилові регіони)

Львівська,
Закарпатська
обл.

Розширення інфраструктури з урахуванням потреб ВПО, акцент на інклюзивності та створенні робочих місць для ветеранів.

В. Часові етапи відбудови (Операційні фази)

Порядок дій бізнесу суттєво відрізняється залежно від етапу:

1. **Відновлення під час війни (Wartime Reconstruction):** Пріоритет – швидкість, захист життя («тут і зараз»), укриття, мобільні рішення та енергостійкість.
2. **Післявоєнне відновлення (Post-war Recovery):** Пріоритет – сталий розвиток, глибока інклюзія, капітальна екологічна модернізація та повна інтеграція в європейські стандарти.

3.2.2. Універсальні принципи (Наскрізні вимоги для всіх зон і етапів)

Ці принципи є **стандартними та непідлягаючими скороченню**, незалежно від близькості об'єкта до лінії фронту чи фази відновлення (під час війни чи після її завершення):

- **Універсальний дизайн та безбар'єрність:** Забезпечення фізичної доступності інфраструктури є технічною реалізацією **права на недискримінацію**. Географічне розташування об'єкта (чи то Запоріжжя, чи то Львів) не може бути виправданням для зниження стандартів інклюзивності. Кожна будівля має відповідати вимогам **ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд»** і нормам **універсального дизайну**, щоб забезпечити автономність та гідність для мільйонів людей: ветеранів та цивільних із протезами, людей на кріслах колісних, батьків із дитячими візками, людей літнього віку та інших маломобільних груп населення.
- **Травма-інформованість та ментальне здоров'я:** Відповідальне ведення бізнесу (RBC) у будівництві вимагає впровадження **травма-інформованого підходу**. Це означає розуміння того, що значна частина суспільства (працівники, ветерани, ВПО, мешканці сусідніх будинків) живе з досвідом травматичних подій. Процес відбудови не повинен ставати джерелом ретравматизації – повторного переживання травми через зовнішні подразники. Бізнес зобов'язаний діяти згідно з принципом **мінімізації шкоди (Do No Harm)**, забезпечуючи завчасну комунікацію з громадою та впроваджуючи заходи для зниження шумового та вібраційного навантаження. Дотримання норм **ДБН В.1.1-31:2013 «Захист територій, будинків і споруд від шуму»** є обов'язковим. ВВБ також вимагає від компаній запровадження протоколів завчасної комунікації. Компанія має інформувати громаду про графік гучних робіт через локальні канали зв'язку. Для працівників-ветеранів мають бути передбачені гнучкі графіки або «зони психологічного розвантаження» на будівельних об'єктах.

Ключові аспекти поза межами шумового навантаження:

- *Візуальні тригери та ландшафт:* Вигляд завалів, руїн, великої кількості пилу, диму або навіть певних будівельних матеріалів може нагадувати людям про момент руйнування їхніх домівок або місць загибелі близьких.

Вимога ВВБ (RBC): Максимально швидке закриття зон руйнувань захисними екранами, підтримання чистоти на майданчику, мінімізація задимлення та пилу. Естетика майданчика має сигналізувати про «творення», а не про «руйнацію».

- *Просторова безпека та контроль:* Для людей із досвідом обстрілів відчуття замкненого простору або, навпаки, відкритості та незахищеності може викликати паніку. Відсутність чіткої інформації про те, що відбувається навколо, підсилює відчуття втрати контролю – одного з головних симптомів травми.

Вимога ВВБ (RBC): Прозорість процесів. Чіткі вказівники, освітлення території (для уникнення темних зон), зрозуміла інформація про розташування найближчих укриттів та шляхів евакуації. Кожен працівник та мешканець повинен відчувати, що він володіє ситуацією.

- *Культура комунікації та управління:* Різкі накази або конфліктне середовище на майданчику можуть сприйматися ветеранами або цивільними з ПТСР як загроза, викликаючи агресію або депресивні стани.

Вимога ВВБ (RBC): Навчання менеджерів основам ненасильницької комунікації та розпізнаванню ознак психологічного стресу. Створення культури взаємоповаги, де ветеран-будівельник відчуває, що його досвід цінують, а не просто «використовують».

- *Соціальна згуртованість та право на участь:* Відбудова без залучення громади створює відчуття «чужого втручання». Для людей, які втратили все, можливість впливати на те, як виглядатиме їхній новий простір, є лікувальною (терапевтичною).

Вимога ВВБ (RBC): Залучення мешканців (зокрема ВПО та людей з інвалідністю) до обговорення проєктів. Це реалізація **права на участь у суспільному житті** та потужний інструмент психологічного відновлення через дію.

- **Екологічна безпека та управління токсичними відходами:** Війна перетворила будівельне сміття на джерело небезпеки. Відповідальність бізнесу полягає у професійному поводженні з відходами руйнувань (азбест, залишки паливно-мастильних матеріалів, хімічне забруднення від детонації боєприпасів). Це є реалізацією **права на безпечне довкілля та здоров'я** як для працівників, так і для мешканців навколишніх територій.

Діяльність будівельних компаній повинна відповідати **Постанові КМУ №1073 «Про затвердження Порядку поводження з відходами, що утворилися у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій»**.

Особлива увага має приділятися ідентифікації та утилізації небезпечних матеріалів, зокрема **азбесту** (шиферу), який при руйнуванні виділяє канцерогенний пил, а також залишків хімічного забруднення від вибухів.

ВВБ вимагає переходити до економіки замкненого циклу (Circular Economy). Компанії повинні прагнути до максимальної переробки відходів руйнувань (наприклад, використання подрібненого бетону для підсилення доріг) замість їх стихійного захоронення.

3.3. Детальний аналіз ризиків будівельного сектору та заходи з їх мінімізації

3.3.1. Безпека на об'єктах та вибухонебезпечні залишки війни (ВЗВ)

Забезпечення безпеки від ВЗВ (міни, нерозірвані боєприпаси, міни-пастки) – це пряме виконання **обов'язку захищати життя** (Стаття 3 Загальної декларації прав людини). У контексті України «стандартна» техніка безпеки є недостатньою. Неспроможність компанії забезпечити глибоку перевірку ґрунту є не просто порушенням регламенту, а **системним ризиком**.

Принцип диференціації (Tiered Risk Approach): Дії бізнесу мають залежати від **географії ризику** та фази війни:

1. **Під час війни (Wartime):** Фокус на мобільному захисті та негайному реагуванні на обстріли.
2. **Після війни (Post-war):** Фокус на капітальному гуманітарному розмінуванні та відновленні екологічного стану земель.

Практичні заходи (Actionable Measures)

А. Опис: Компанія зобов'язана перейти від візуального огляду до об'ємного сканування. Це означає перевірку ґрунту на глибину залягання майбутнього фундаменту або комунікацій (від 3 до 5 метрів). Забудовникам слід розрізняти *гуманітарне розмінування* (очищення поверхні для безпечного доступу) та *технічне обстеження під будівництво*. **Акт ДСНС про перевірку поверхневого шару (15-30 см)** не гарантує безпеки під час проведення екскаваційних робіт, забивання паль або глибокого буріння. Для мінімізації ризиків у зонах активних боїв обов'язковим є **глибинне інженерне обстеження (магнітометрія)** на всю глибину майбутніх земляних робіт.

Приклади:

1. **Будівництво мосту (Херсонщина):** Перед забиванням паль підрядник проводить магнітометричне сканування дна річки та берегової лінії на глибину 5 метрів, щоб виключити підрив від замулених авіабомб.
2. **Реконструкція заводу (Запоріжжя):** Використання дронів із тепловізорами та магнітними сенсорами для мапування території заводу після серії влучань перед допуском бригад до розбору завалів.

3. **Сейсмічний моніторинг:** Встановлення датчиків вібрації під час будівництва поруч із нерозірваними об'єктами, які наразі неможливо вилучити, для запобігання їх детонації від роботи важкої техніки.

Б. Опис: Реалізація права працівників та громади знати про загрози. Будівництво (шум, пил, вибухи при демонтажі) не повинно ставати джерелом ретравматизації для людей із ПТСР. Комунікація є ключовим інструментом де-ескалації напруги.

Приклади:

1. **Цифрове мапування ризиків:** Створення внутрішнього мобільного додатка для робітників, де кожна перевірена зона майданчика позначена зеленим, а неперевірена – червоним.
2. **Попередження через месенджери:** Компанія в Харкові за 24 години попереджає мешканців сусідніх будинків про початок робіт із пневмомолотами, щоб гучні звуки не сприймалися як початок обстрілу.
3. **Право на відмову від небезпечної роботи «Right to Refuse»:** це заздалегідь затверджений покроковий протокол, який дозволяє працівнику зупинити процес у разі виявлення загрози (наприклад, підозрілого предмета), гарантуючи йому збереження робочого місця та заробітної плати.
4. **Візуальне екранування:** Встановлення високих шумопоглинаючих та пілозахисних екранів навколо місць розбору завалів, щоб вигляд руйнувань не ретравматизував перехожих і мешканців.

В. Опис: В умовах постійного ризику обстрілів, компанія бере на себе «Обов'язок максимального захисту». Це трансформація будівельного майданчика у захищений простір, де шлях до укриття становить не більше 60-90 секунд.

Приклади:

1. **Мобільні бетонні капсули:** Розміщення сертифікованих «зупинок безпеки» безпосередньо на поверхх недобудованої будівлі, щоб робітники не витрачали час на спуск під час тривоги.
2. **Балістичні засоби індивідуального захисту (3ІЗ):** Забезпечення всієї зміни бронежилетами прихованого носіння класу 3-4 та балістичними окулярами під час роботи на відкритих ділянках у зоні досяжності артилерії.
3. **Система раннього сповіщення:** Інтеграція site-специфічних радарів або підключення до систем ППО для подачі сигналу тривоги на 15-20 секунд раніше за загальноміську сирену.
4. **Навчання з такмеду:** Кожен бригадир проходить курс ТССС (Tactical Combat Casualty Care) і має розширену аптечку з турнікетами та оклюзійними наклейками безпосередньо на робочому місці.

Г. Опис: Війна залишає хімічний слід. Продукти детонації (гексоген, тротил) та зруйнована інфраструктура (азбест) отруюють ґрунт. Бізнес має забезпечити право на здоров'я майбутніх мешканців та нинішніх працівників.

Приклади:

1. **Експрес-тести ґрунту:** Перевірка землі на наявність важких металів та залишків палива перед закладанням фундаменту житлового будинку на місці колишньої нафтобази чи промислової зони.
2. **Азбестовий протокол:** При демонтажі обстріляних дахів із шиферу обов'язкове використання «вологого методу» (зрошення водою), щоб канцерогенний пил не розлітався на сусідні квартали.
3. **Lung-Health Monitoring:** Регулярні медичні огляди (рентген/спірометрія) для робітників, що займаються розбором завалів, для виявлення ранніх ознак ураження легень пилом.
4. **Утилізація токсичних залишків:** Контрактування спеціалізованих компаній для вивезення ґрунту, забрудненого хімікатами від ракетного палива, замість його змішування зі звичайним будівельним сміттям.

3.3.2. Трудові права та «нова робоча сила» (ветерани, жінки, ВПО)

Впровадження стандартів RBC у трудову діяльність під час війни трансформує підходи до управління персоналом, ставлячи у центр **безпеку та інклюзивність**. Компанії мають забезпечити неухильне дотримання прав на недискримінацію та соціальний захист для всіх категорій працівників. У межах поглибленої обачності (hHRDD) пріоритетом стає інвестування в інклюзивні програми професійного розвитку для жінок та інтеграцію ветеранів у цивільний сектор економіки. Дотримання високих стандартів захисту персональних даних є обов'язковою умовою довіри між працівником і роботодавцем, особливо у контексті виконання мобілізаційних завдань

Практичні заходи (Actionable Measures)

А. Опис: Реалізація **права на професійну самореалізацію**. Компанії мають створювати умови, де жінки та ветерани можуть повноцінно увійти в галузь через навчання та кар'єрне зростання. Це не просто заповнення вакансій, а інвестування в потенціал людини та подолання професійної сегрегації в будівництві.

Приклади:

1. **Доступ до спеціалізації:** Забудовник фінансує навчання для жінок-працівниць, які бажають опанувати складне інженерне обладнання або управління важкою технікою.
2. **Технічна адаптація:** Модернізація робочих місць та систем управління для ветеранів із протезами, що дозволяє їм використовувати свій досвід без фізичних обмежень.
3. **Адаптація ВПО:** Створення програм менторства, де компанія допомагає переміщеним особам швидко опанувати нові технічні стандарти та інтегруватися в колектив.

Б. Опис: Забезпечення **права на безпечні умови праці** через адаптацію інфраструктури. Це включає фізичну безпеку (балістичний захист), ергономіку та

психологічний комфорт. Робоче середовище має відповідати потребам сучасної робочої сили, забезпечуючи захист для всіх працівників.

Приклади:

1. **Ергономічні ЗІЗ:** Закупівля засобів індивідуального захисту (касок, жилетів, страхувальних систем), спеціально розроблених під жіночу анатомію.
2. **Травма-інформоване управління:** Навчання виконробів навичкам розпізнавання симптомів стресу (особливо у ветеранів) та зниження ретравматизуючого шуму.
3. **Облаштування об'єктів:** Створення безпечних та окремих санітарних зон для жінок і ветеранів, що є базовою умовою поваги до людської гідності.

В. Опис: Побудова **культури прозорості та правової безпеки**. Взаємодія з державними органами щодо мобілізації має базуватися на принципах законності та захисту персональних даних працівників. Компанія виступає посередником, який забезпечує виконання державних обов'язків, не порушуючи при цьому право на приватність працівника та його сім'ї.

Приклади:

1. **Протокол захисту даних:** Розробка внутрішнього регламенту, який чітко визначає обсяг інформації, що передається до ТЦК, виключаючи поширення даних, які не є обов'язковими згідно із законом.
2. **Прозоре бронювання:** Впровадження чітких та публічних критеріїв бронювання працівників усередині компанії, що базуються на критичності ролі для відбудови, а не на особистих преференціях керівництва.
3. **Соціальний супровід мобілізованих:** Офіційне зобов'язання компанії щодо збереження корпоративних пільг (наприклад, медичного страхування) для сімей мобілізованих працівників як форма підтримки зв'язку та довіри.

Г. Опис: Виконання **обов'язку турботи** в умовах підвищеної загрози. У містах під постійними обстрілами (Харків, Запоріжжя) бізнес має компенсувати ризик, якому піддаються працівники, забезпечуючи їм не лише гідну оплату, а й гарантії стабільності для їхніх родин.

Приклади:

1. **Військове страхування:** Повне фінансування компанією страхових полісів, що покривають ризики поранень або втрати працездатності внаслідок бойових дій під час виконання робіт.
2. **Індексація «Зони ризику»:** Виплата прозорих надбавок за роботу в прифронтових умовах, що дозволяє працівникам створювати фінансовий резерв для безпеки своїх сімей.
3. **Кризова релокація:** Наявність плану екстреної евакуації та фінансового пакету підтримки для працівників у разі критичного загострення ситуації в зоні будівництва.

3.3.3. Універсальний дизайн та архітектурна доступність

Право на доступне середовище (Стаття 9 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю) є базовою передумовою для реалізації більшості інших прав. Без фізичної доступності ветерани та цивільні з інвалідністю позбавлені **права на працю, права на освіту та права на участь у суспільному житті**. Відбудова без врахування вимог універсального дизайну та архітектурної доступності буде призводити до **системної дискримінації**. Поглиблена належна обачність (hHRDD) вимагає впровадження **універсального дизайну (УД)** – підходу, за якого простір є максимально зручним для всіх людей, без потреби у спеціальній адаптації чи окремих входах.

Україна стикається з безпрецедентним зростанням кількості людей з «набутою інвалідністю». Це включає не лише порушення моторики (ампутації), а й **сенсорні травми** (втрата слуху/зору через вибухи) та **когнітивні/психологічні порушення** (ЧМТ та ПТСР). Крім етичного аспекту, безбар'єрність є **юридичною умовою євроінтеграції** та обов'язковою вимогою міжнародних донорів (ЄБРР, Світовий банк) для надання фінансування.

Для будівельного сектору розуміння наслідків воєнної травми є критичним для забезпечення безпеки праці та архітектурної доступності. **ЧМТ (черепно-мозкова травма)** у контексті війни найчастіше є наслідком контузій від вибухових хвиль. Люди з ЧМТ можуть мати порушення координації, підвищену чутливість до яскравого світла та труднощі з орієнтуванням у складному просторі. Відповідно, будівлі мають бути спроектовані з чіткою, простою навігацією та униканням освітлення, що мерехтить, щоб не викликати дезорієнтацію. **ПТСР (посттравматичний стресовий розлад)** є психічним станом, що виникає внаслідок пережитого жаху війни (обстрілів, полону). Будівельний майданчик сповнений **тригерів** (різкі звуки металу, гуркіт відбійних молотків, спалахи зварювання, запах диму), які для ветерана або цивільного з ПТСР можуть стати причиною панічної атаки або втрати контролю. Тому необхідним є застосування **травма-інформованого менеджменту** – заздалегідь попереджати про гучні роботи та забезпечувати зони психологічного розвантаження на об'єкті.

Практичні заходи (Actionable Measures)

А. Опис: Компанії мають залучати до оцінки проєктів людей із різними типами порушень. Аудит доступності повинен бути обов'язковим на двох етапах: (1) **Проектування** (щоб уникнути помилок до початку капітальних робіт) та (2) **Здача в експлуатацію** (щоб перевірити відповідність збудованого об'єкта нормам).

Приклади:

1. **Аудит за участі ветеранів:** Забудовник в Ірпені передає проєкт ТРЦ організації ветеранів; вони виявляють, що гатр (пандус) відповідає нормам, але «доступні» місця на паркінгу завузькі для виїзду крісла колісного з мікроавтобуса.
2. **Тестування «наосліп»:** Перед відкриттям школи спеціаліст із порушенням зору перевіряє, чи правильно прокладена тактильна плитка від зупинки транспорту до входу в будівлю.
3. **Фінансові санкції в контрактах:** Включення в договори з архітекторами пункту про матеріальну відповідальність за невідповідність збудованого об'єкта стандарту **ДБН В.2.2-40:2018**.

4. **Публічний рейтинг безбар'єрності:** Публікація оцінки доступності об'єкта (від 1 до 5) на порталі **DREAM** для забезпечення прозорості перед громадою та інвесторами.

Б. Опис: Компанії мають прийняти стандарт «Нульового бар'єра» як базовий. Це означає повну відмову від порогів, сходинок та важких ручних дверей на головних входах.

Приклади:

1. **Вхід «в рівень з землею»:** Відмова від ганків зі сходами в адміністративних будівлях на користь безпорогових автоматичних дверей.
2. **Стандарт дверей «90 см»:** Встановлення міжкімнатних дверей шириною не менше 90 см у всіх квартирах житлового будинку, а не лише в окремих «спеціалізованих» одиницях.
3. **Санітарні зони безпорогового типу:** Проектування ванних кімнат у готелях та житлі як «wet rooms» (душові в рівень з підлогою), що дозволяє використовувати їх людям із протезами чи на кріслах колісних без перепланування.
4. **Універсальні ліфти:** Встановлення кабін, що вміщують велике електричне крісло колісне, з кнопками на висоті до 120 см та голосовим супроводом поверхів.

В. Опис: Реалізація права на інформацію та комунікацію. Інфраструктура має підтримувати людей з «невидимими» порушеннями. Це включає сенсорну доступність (для людей із втратою слуху/зору) та когнітивну адаптацію для тих, хто має ЧМТ або наслідки контузій, для кого занадто яскраві або шумні простори є тригерами.

Приклади:

1. **Індукційні петлі:** Встановлення систем підсилення звуку за гіпсокартоном на стійках реєстрації в ЦНАПах, щоб люди зі слуховими апаратами чітко чули оператора без фонового шуму.
2. **Акустичний комфорт:** Використання звукопоглинаючих матеріалів (панелей) у холах лікарень та шкіл для зменшення відлуння, яке викликає стрес у ветеранів із ЧМТ.
3. **Навігація за кольором:** Використання контрастних кольорових ліній на підлозі та стінах для допомоги в орієнтуванні людям із когнітивними порушеннями або зниженим зором.
4. **Дублювання тривоги:** Обов'язкова наявність **візуальних світлових сигналів** тривоги в туалетах та ізольованих кімнатах, щоб люди з порушенням слуху могли вчасно дізнатися про небезпеку.

Г. Опис: Будівельний сектор має стати доступним роботодавцем. Це означає технічну адаптацію самого процесу будівництва для залучення працівників із інвалідністю, зокрема ветеранів, які хочуть повернутися в галузь.

Приклади:

1. **Модифікація техніки:** Переобладнання кабіни екскаватора або крана (встановлення джойстиків замість педаль), що дозволяє ветерану з протезом ноги керувати машиною руками.
2. **Безбар'єрний побут на об'єкті:** Облаштування мобільних офісів та санвузлів на будівництві так, щоб інженер чи менеджер на кріслі колісному міг працювати «в полі», а не лише дистанційно.
3. **Сигнальні жилети з вібрацією:** Використання ЗІЗ, що вібрують при наближенні техніки, для працівників із порушенням слуху, забезпечуючи їхнє **право на безпеку**.
4. **Професійне перенавчання:** Співпраця компанії з коледжами для фінансування курсів «BIM-моделювання» для ВПО з фізичною інвалідністю, створюючи резерв кваліфікованих кадрів для офісної роботи в будівництві.

BIM-моделювання (Building Information Modeling) є процесом створення цифрової інформаційної моделі об'єкта. В контексті відновлення України BIM є ключовим інструментом для: 1) **професійної реінтеграції:** створення робочих місць для ветеранів та ВПО з фізичною інвалідністю в інтелектуальному секторі будівництва; 2) **контролю інклюзивності:** віртуального тестування доступності середовища; 3) **прозорості:** унеможливлення корупційних зловживань завдяки точному розрахунку матеріалів.

3.3.4. Права на землю та захист інтересів переміщених власників

В умовах масового переміщення населення виникає критичний ризик «захоплення земель» (land grabbing) під приводом «термінової відбудови». Відповідальне ведення бізнесу (RBC) вимагає від забудовника бути гарантом того, що реконструкція не стане інструментом відчуження власності у тих, хто не може себе захистити.

Ситуація ускладнюється руйнуванням місцевих архівів та тимчасовим припиненням роботи реєстрів у прифронтових зонах. Крім того, власники можуть бути загинувати, а спадкові справи – не відкритими. Для міжнародних інвесторів будь-яка суперечка щодо землі після завершення будівництва є ризиком, що може призвести до арешту активів.

Практичні заходи (Actionable Measures)

А. Опис: Реалізація **права на правову визначеність**. Компанія не повинна обмежуватися лише витягом із Державного земельного кадастру, оскільки дані в ньому можуть бути застарілими або не враховувати зміни, що сталися під час війни. Необхідно провести комплексне дослідження «історії ділянки», поєднуючи цифрові дані з фізичною перевіркою.

Приклади:

1. **Супутниковий ретро-аналіз:** Забудовник порівнює знімки ділянки за січень 2022 року з поточним станом. Це дозволяє точно визначити межі парканів і споруд, які були зруйновані, щоб уникнути «наповзань» на територію сусідів.

2. **Перевірка обтяжень у DREAM:** Реєстрація проєкту в системі **DREAM**, що дозволяє автоматично виявити, чи не претендують на цю ж ділянку інші державні або приватні ініціативи.
3. **Запит до Спадкового реєстру:** Проактивна перевірка через нотаріусів, чи не відкрито спадкову справу на майно, якщо власник вважається загиблим або зниклим безвісти.
4. **Аналіз судових рішень:** Використання реєстрів для перевірки, чи не була ця земля предметом спорів протягом останніх 5 років, що вказує на потенційну «проблемність» ділянки.

Б. Опис: Виконання обов'язку **чутливості до конфлікту**. У громадах, де частина людей виїхала, «пам'ять сусідів» стає легітимним джерелом інформації. Соціальне мапування – це процес опитування громади для встановлення реального стану володіння.

Приклади:

1. **Neighborhood Interviews:** Юрист компанії документує свідчення трьох сусідів, які підтверджують, що власник ділянки виїхав до Польщі, і фіксує його контакти в месенджерах для отримання згоди на проведення підготовчих робіт.
2. **Взаємодія з головами ОСББ/Вуличкомами:** Отримання неофіційних, але точних списків мешканців, які мали право користування підсобними приміщеннями або гаражами на території, де планується будівництво.
3. **Публічний стенд «Право на землю»:** Встановлення на межі об'єкта інформаційного щита з мапою ділянки, де чітко вказано: «Ми будуємо ТУТ. Якщо це ваша земля – зверніться за номером...».
4. **Співпраця з аеророзвідкою:** Використання ортофотопланів громад для верифікації фактичного землекористування (наприклад, де люди роками висаджували городи без офіційних актів), щоб запропонувати компенсацію за втрачений врожай.

В. Опис: Забезпечення **Права на відшкодування (Remedy)**. Якщо власник не знайдений на етапі підготовки, бізнес має створити фінансовий та юридичний «резерв», який гарантує, що права людини будуть відновлені після її повернення.

Приклади:

1. **Земельний ескроу-рахунок:** Компанія депонує суму, еквівалентну 5-10% вартості ділянки, на спеціальний рахунок. Ці кошти зарезервовані для виплати компенсації власнику, якщо він повернеться протягом наступних 3-5 років.
2. **Страхування титулу (Title Insurance):** Придбання поліса, який покриває витрати компанії на судові спори та виплати у разі появи «раптових» власників-біженців.
3. **Договір «Тимчасового сервітуту»:** Оформлення з громадою договору на використання землі як тимчасового майданчика, що дозволяє юридично повернути її власнику або громаді в первісному стані після завершення робіт.

4. **Гарантійний лист інвестору:** Публічне зобов'язання компанії надати аналогічну земельну ділянку або житлову площу власнику, якщо його права будуть підтверджені судом постфактум.

Г. Опис: Реалізація **права на участь у прийнятті рішень**. Перед початком капітальних робіт компанія має дати «вікно можливостей» для претензій. Це перетворює будівельний майданчик на зону відкритого діалогу, а не конфлікту.

Приклади:

1. **Сповіщення:** Розміщення оголошення про будівництво в тематичних групах у Facebook/Viber/Telegram, де за адресою люди можуть побачити проєкт і заявити про свої права.
2. **30-денний мораторій:** Компанія оголошує, що протягом 30 днів після встановлення огорожі будуть вестися лише геодезичні роботи, даючи час громаді відреагувати на можливе захоплення землі.
3. **Цифровий реєстр скарг:** Створення онлайн-форми, де будь-хто може анонімно повідомити: «Ця ділянка належить моєму сусіду, який зараз у полоні».
4. **Фотофіксація «до/після»:** Створення детального цифрового архіву стану ділянки до початку робіт, щоб у разі повернення власника можна було чітко розрахувати збитки чи обсяг необхідного відновлення.

3.3.5. Управління небезпечними відходами війни та «Зелене відновлення»

Вплив токсичних речовин (особливо азбесту та важких металів) має накопичувальний ефект, що загрожує майбутнім поколінням. Для будівельного сектору цей розділ є ключовим для синхронізації з **Рамковою директивою ЄС про відходи (Waste Framework Directive)**. Відповідальне ведення бізнесу (RBC) тут полягає у переході від «поховальної» моделі до **циркулярної економіки**, де сміття стає ресурсом, а ризики здоров'ю мінімізуються через прозорість.

Практичні заходи (Actionable Measures)

А. Опис: Реалізація **права на інформацію**. Замість загального огляду, компанія має створити цифровий «Паспорт відходів» для кожної зруйнованої будівлі. Перед початком робіт проводиться ідентифікація не лише азбесту, а й ПХБ (у трансформаторах), ртуті (у приладах) та хімічного забруднення від ракетного палива. Це запобігає випадковому контакту робітників із невідомими токсинами.

ПХБ (Поліхлоровані біфеніли) – високотоксичні хімічні сполуки, що містяться в старому електрообладнанні, мастилах та герметиках. У разі пошкодження енергетичних об'єктів або промислових зон, компанії зобов'язані перевірити ґрунт та завали на наявність розливів ПХБ перед початком демонтажу. Заборонено змішувати олії з трансформаторів зі звичайним сміттям; вони потребують спеціальної високотемпературної утилізації сертифікованими підприємствами.

Приклади:

1. **Хімічний скринінг:** Після розбору завалів цеху, підрядник проводить експрес-тест ґрунту на залишкові компоненти вибухівки (тротил, гексоген), щоб визначити метод утилізації верхнього шару землі.
2. **Маркування «Гарячих точок»:** Нанесення QR-кодів на контейнери з відходами, які при скануванні показують тип небезпеки (наприклад, «Вміст свинцю – працювати в захисних костюмах»).
3. **Технічний аудит «до демонтажу»:** Залучення сертифікованої лабораторії для перевірки теплоізоляції труб на вміст мінеральної вати старого зразка, яка є респіраторним подразником.
4. **Інвентаризація вторинної сировини:** Фіксація обсягів металобрухту, який може бути реалізований для покриття витрат на екологічну утилізацію токсичних частин об'єкта.

Б. Опис: У країні, де мільйони будівель мають азбестові дахи, демонтаж без пилопридушення є порушенням проти громадського здоров'я. Компанія має впровадити «герметичний» підхід до демонтажу, де пил локалізується безпосередньо в місці утворення.

Приклади:

1. **Зволоження «від витоку до навантаження»:** Використання систем безперервного поливу не лише під час знесення стін, а й під час пересипання сміття у вантажівки.
2. **Використання закритих жолобів:** Скидання будівельного сміття з верхніх поверхів виключно через закриті пластикові рукави, що запобігає утворенню пилових хмар у житлових кварталах.
3. **Спеціалізована логістика:** Обов'язкове накриття кузовів вантажівок щільним брезентом; виїзд машин із майданчика лише після миття коліс, щоб не розносити токсичний бруд містом.
4. **Зони «під тиском»:** При роботах всередині приміщень з азбестом – використання мобільних установок фільтрації повітря, що створюють від'ємний тиск, не випускаючи волокна назовні.

В. Опис: Бізнес має забезпечити максимальний рециклінг (переробку). Це знижує вартість відбудови та зменшує навантаження на місцеві звалища, які в багатьох громадах переповнені. Важливо контролювати субпідрядників-перевізників, які є «слабкою ланкою» у питаннях нелегального скидання сміття.

Приклади:

1. **Фракційне сортування на місці:** Розділення відходів на 4 потоки: (1) чистий бетон для дроблення, (2) метал для переплавки, (3) деревина для енергетики, (4) небезпечні відходи для спецзахоронення.
2. **GPS-контроль перевізників:** Встановлення трекерів на машини субпідрядників; оплата за послуги лише за умови співпадіння маршруту «об'єкт – ліцензований полігон».

3. **Використання рецикляту в проєкті:** Заміна 20-30% нового щебеню подрібненим вторинним бетоном при будівництві тимчасових доріг або підготовці майданчиків.
4. **Аудит кінцевого отримувача:** Перевірка наявності у сміттєпереробного заводу або полігону екологічних фільтрів та систем захисту ґрунтових вод від вимивання важких металів.

Г. Опис: Компанія має розірвати ланцюжок перенесення інфекцій та токсинів із зони руйнувань у цивільне середовище. Працівник на завалах перебуває в агресивному середовищі, тому «гігієна праці» тут стає елементом біозахисту.

Приклади:

1. **Одноразові захисні костюми (Тайвек):** Використання спецодягу, який утилізується як небезпечний відхід після кожної зміни при роботі з азбестовим пилом.
2. **Блокатори вторинного забруднення:** Встановлення на майданчику «брудних» та «чистих» побутових, де працівники проходять через зону дезактивації перед обідом та після завершення роботи.
3. **Вакцинація та ПМД:** Обов'язкове щеплення працівників від правця та гепатиту через ризик поранень об іржавий метал та контакт із забрудненим ґрунтом.
4. **Моніторинг біомаркерів:** Для постійного штату – щорічні аналізи крові на вміст важких металів (свинець, кадмій), що дозволяє виявити професійні захворювання на ранніх стадіях.

3.3.6. Партнерство заради доброчесності: підтримка та контроль ланцюга постачання

Відповідальне ведення бізнесу (RBC) у будівництві базується на принципі **спільної відповідальності**. Головний забудовник (Lead Contractor) не може бути успішним наодинці; він є частиною екосистеми. Належна обачність вимагає від забудовника не просто висувати вимоги субпідрядникам, а активно **допомагати їм у впровадженні стандартів ВВБ**. Це особливо важливо для захисту **права на соціальне забезпечення** та запобігання примусовій праці на віддалених виробництвах (цегла, деревообробка). Мета – створити «ланцюжок безпеки», де кожен працівник офіційно оформлений, застрахований та захищений, незалежно від розміру його компанії.

Крім того, корупція при закупівлі арматури або бетону – це не лише фінансовий злочин, а загроза **праву на життя**, оскільки використання неякісних матеріалів призводить до обвалів. Відповідальне ведення бізнесу (RBC) вимагає від генпідрядника забезпечення ВВБ в усьому ланцюгу постачання: ви не можете вважати проєкт відповідальним, якщо цеглу для нього виготовили люди, які працюють в неналежних умовах, або якщо метал був доставлений з окупованих територій.

Практичні заходи (Actionable Measures)

А. Опис: Замість пасивного очікування звітності, головний забудовник надає партнерам інструменти для ВВБ. Багато малих підприємств ухиляються від офіційних контрактів не через злий намір, а через складність адміністрування під час війни. Забудовник допомагає їм, надаючи шаблони документів та консультації, що є реалізацією **права на професійний розвиток та правову допомогу**.

Приклади:

1. **HR-інкубатор для субпідрядників:** Юристи головної компанії проводять серію воркшопів для директорів малих фірм-партнерів, пояснюючи переваги офіційного прцевлаштування працівників та алгоритми легальної виплати зарплат.
2. **Шаблони «Етичного контракту»:** Забудовник надає субпідрядникам готові пакети документів (трудові договори, політики безпеки), які відповідають стандартам ЄС, спрощуючи їм процес найму персоналу з-поміж ВПО та ветеранів.
Відповідно до CSDDD, головний забудовник має використовувати „модельні контрактні застереження“ (model contractual clauses), щоб забезпечити дотримання прав людини субпідрядниками, але при цьому зобов'язаний надавати підтримку МСП для виконання цих вимог, щоб не створювати для них надмірного фінансового тягаря.
3. **Спільна платформа звітності:** Впровадження простого цифрового кабінету, де субпідрядник може в один клік підтвердити сплату ЄСВ, отримуючи натомість пришвидшену оплату своїх рахунків.
4. **Консультації з мобілізаційного права:** Допомога партнерам у правильному веденні військового обліку, щоб вони могли легально зберігати ключових фахівців та виконувати державні завдання.

Б. Опис: Головний забудовник використовує свій масштаб, щоб знизити витрати постачальників на безпеку. Це гарантує, що навіть найменша бригада на об'єкті має захист рівня міжнародної корпорації, що є реалізацією **права на безпечні умови праці**.

Приклади:

1. **Пакетне воєнне страхування:** Головний забудовник включає працівників своїх постійних субпідрядників у загальний корпоративний поліс страхування від воєнних ризиків, що значно дешевше, ніж індивідуальні страховки для малих фірм.
2. **Об'єднані закупівлі ЗІЗ:** Компанія закуповує великі партії сертифікованих касок та жилетів (в т.ч. жіночих розмірів) і передає їх субпідрядникам у лізинг або як частину контракту, щоб гарантувати єдиний стандарт захисту на майданчику.
3. **Фінансова допомога на адаптацію:** Забудовник погоджується на 10-15% авансу для малого постачальника деревини спеціально для облаштування на його пилорамі сертифікованого укриття для працівників.

4. **Shared Safety Officer:** Головна компанія закріплює свого офіцера з безпеки за трьома дрібними субпідрядниками, щоб він допоміг їм провести аудит ризиків на їхніх власних виробництвах (наприклад, на кар'єрі).

В. Опис: Аудит перетворюється на «візит підтримки». Забудовник перевіряє не лише папери, а реальні умови життя та праці робітників у всьому ланцюгу. У разі виявлення проблем, компанія не розриває договір, а розробляє спільний «План виправлення ситуації» (Corrective Action Plan), даючи партнеру шанс та ресурси на покращення.

Приклади:

1. **Партнерський аудит виробництва:** Представник забудовника відвідує цегельний завод постачальника; замість штрафу за відсутність питної води в цеху, він пропонує допомогу в закупівлі систем фільтрації, включаючи ці витрати в майбутні контракти.
2. **Запобігання «експлуатації відчаю»:** Компанія проводить моніторинг рівня зарплат у субпідрядників; якщо виявлено, що ВПО отримують менше за місцевих – забудовник вимагає вирівнювання окладів, пропонуючи часткове покриття цих витрат через бонуси за якість.
3. **Перевірка умов проживання:** Якщо будівництво ведеться вахтовим методом, головний забудовник особисто перевіряє стан мобільних містечок, де живуть робітники субпідрядника, забезпечуючи їх теплом, зв'язком та доступом до медицини.
4. **Анонімний фідбек «360 градусів»:** Створення каналу зв'язку, де робітники в ланцюжку постачання можуть повідомити головному забудовнику про затримки зарплати чи порушення безпеки з боку свого безпосереднього керівництва.

Г. Опис: Співпраця можлива лише за умови відмови від «зарплат у конвертах». Забудовник допомагає партнерам зрозуміти, що офіційна праця – це єдиний спосіб отримати міжнародні замовлення у майбутньому.

Приклади:

1. **Стоп-виплати за «тінь»:** Якщо виявлено, що на об'єкті працює 50 людей, а в штаті субпідрядника – лише 5, компанія призупиняє фінансування. Але замість розриву, вона дає 14 днів на повну легалізацію, надаючи консультації свого бухгалтера.
2. **Заборона тюремної праці без згоди:** Чітке застереження в договорі: матеріали (дерево, камінь) не можуть вироблятися в установах виконання покарань, якщо працівники там не мають офіційної оплати, добровільної згоди та умов безпеки, еквівалентних цивільним.
3. **Верифікація Tier-2 сировини:** Забудовник вимагає від постачальника арматури довести, що він не купує брухт у компаній, які використовують працю людей без оформлення або в зонах активних боїв без захисту.

4. **Бонуси за формалізацію:** Компанія встановлює премію (наприклад, 2% до суми контракту) для тих субпідрядників, які протягом року перевели 100% свого персоналу на повні офіційні контракти.

Д. Опис: Виконання обов'язку щодо **неприпустимості співучасті**. Компанії мають проводити «глибоку перевірку» постачальників у їх ланцюгу постачання. Мета – виключити присутність у ланцюгу не лише російських чи білоруських активів, а й компаній, що належать особам під міжнародними санкціями (OFAC, EU), які часто використовують складні схеми «номінальних власників» у будівельному ритейлі.

Приклади:

1. **Мапування зв'язків:** Використання інструментів аналізу зв'язків у *YouControl*, щоб виявити, що постачальник вікон має спільного директора з підсанкційною групою компаній.
2. **Декларація про ланцюжок:** Вимога до постачальника металопрокату надати лист-підтвердження, що сировина для ребар (арматури) не походить із заводів на окупованих територіях.
3. **Автоматизований моніторинг:** Налаштування сповіщень про зміну засновників у всіх ключових субпідрядників під час реалізації проекту (запобігання «рейдерському» перехопленню компанії-партнера).
4. **Етичний відсів:** Дискваліфікація постачальників, які фігурують у розслідуваннях щодо розкрадання коштів на попередніх проектах відбудови.

Е. Опис: Компанія має знати походження кожного кубометра піску чи дерева. Незаконний видобуток руйнує громади, де ведеться відбудова. Важливо також контролювати якість: рецикльовані матеріали (наприклад, щебінь із бетону зруйнованих будівель) мають пройти радіаційний та токсикологічний контроль.

Приклади:

1. **Геолокаційна верифікація:** Вимога до водіїв пісковозів надавати товарно-транспортні накладні (ТТН) із вказанням конкретного ліцензованого кар'єра та GPS-підтвердженням точки завантаження.
2. **Радіаційний контроль «Воєнного брухту»:** Обов'язкове тестування металевих конструкцій, виготовлених із переплавленої знищеної військової техніки, на предмет радіаційного фону та залишків небезпечної хімії.
3. **Сертифікація деревини (FSC/PEFC):** Відмова від закупівлі деревини без підтвердження законності рубки, особливо в регіонах, де ліси постраждали від пожеж внаслідок бойових дій.
4. **Лабораторний паспорт бетону:** Незалежна перевірка міцності бетону від постачальника на кожному етапі заливки фундаменту для запобігання використанню «розбавлених» сумішей.

Є. Опис: Створення **сталого бізнес-середовища**. ВББ (RBC) – це не лише контроль, а й навчання. Багато українських МСП (малих та середніх підприємств) не мають досвіду роботи за стандартами ЄС/ОЕСР. Відповідальний генпідрядник допомагає своїм партнерам «вирости», що робить проєкт стійкішим.

Приклади:

1. **RBC-Менторство:** Генпідрядник проводить щомісячні вебінари для своїх постачальників щодо вимог нового законодавства ЄС про належну обачність (CSDDD), готуючи їх до виходу на міжнародні ринки.
2. **Типовий «Етичний додаток»:** Надання партнерам шаблонів трудових договорів та політик безпеки, які відповідають міжнародним стандартам.
3. **Спільні системи скарг:** Надання робітникам субпідрядників доступу до «гарячої лінії» головної компанії, щоб вони могли повідомити про зловживання свого прямого керівництва.
4. **Стимулювання сертифікації:** Пріоритет у закупівлях для тих субпідрядників, які впровадили системи ISO 45001 (безпека праці) та ISO 14001 (екологія).

3.3.7. Антикорупція, цифрова прозорість та соціальна ліцензія

Корупція в процесі відбудови прямо підриває **право на розвиток та право на належний рівень життя**. Коли ресурси громади перерозподіляються через хабарі, найбільш уразливі верстви населення отримують найменш якісні послуги та інфраструктуру. Відповідальне ведення бізнесу (RBC) вимагає від компанії проактивного захисту коштів платників податків та донорів.

Практичні заходи (Actionable Measures)

А. Опис: Компанія має інтегрувати кожен етап проєкту в національні цифрові системи. Це означає не лише публікацію фінального контракту, а й розкриття всього ланцюга субпідрядів та щомісячне оновлення прогресу будівництва. Це унеможливорює «тіньові» домовленості та гарантує, що кошти використовуються за призначенням.

Приклади:

1. **Профіль об'єкта в DREAM:** Забудовник у Запоріжжі щотижня завантажує фотофіксацію етапів робіт та акти звірки матеріалів у систему **DREAM**, дозволяючи донорам і мешканцям бачити реальний стан справ.
2. **Відкриті тендери для субпідрядників:** Lead-підрядник проводить усі закупівлі послуг (охорона майданчика, оренда техніки) через **ProZorro**, забезпечуючи рівний доступ до контрактів для чесних місцевих підприємців.
3. **Розкриття структури власності:** Компанія оприлюднює дані про кінцевих бенефіціарів (UBO) усіх партнерів, що постачають матеріали на суму понад 500 тис. грн, щоб виключити конфлікт інтересів.
4. **Публічний реєстр змін кошторису:** Будь-яке здорожчання проєкту на понад 5% автоматично публікується з обґрунтуванням (наприклад, зміна вартості логістики через безпекову ситуацію), що знімає підозри у завищенні цін.

Б. Опис: Створення безпечного середовища, де робітник або мешканець може повідомити про корупцію без страху розправи. ВВБ вимагає, щоб канал скарг був

незалежним від менеджменту об'єкта. Це дозволяє виявити зловживання (наприклад, вимагання хабаря за право працювати або крадіжку пального) на ранній стадії.

Приклади:

1. **Незалежна гаряча лінія:** Компанія контракує зовнішню юридичну фірму для управління лінією скарг; це гарантує працівникам, що їхній сигнал про «відкат» не потрапить до рук того, на кого вони скаржаться.
2. **Об'єктна QR-система:** Розміщення плакатів на кожному секторі будівництва з написом «Тут будують чесно. Помітили порушення? Повідомте анонімно» та QR-кодом для швидкої відправки повідомлення.
3. **Політика «No Retaliation»:** Підписання офіційного документа, який юридично гарантує працівнику збереження робочого місця та захист від «чорних списків» у разі повідомлення про корупційні ризики.
4. **Звіти про реагування:** Публікація (без імен) результатів розслідувань за скаргами: «Отримано сигнал про підміну марки бетону – проведено перевірку – постачальника замінено – винні звільнені».

В. Опис: Компанія не повинна сприймати мешканців як «скаржників», а має зробити їх партнерами у нагляді за якістю. Це створює середовище, де корупція стає соціально неприпустимою. Прозорість у відносинах з сусідами об'єкта знижує ризик блокування будівництва через конфлікти.

Приклади:

1. **Цифрові Town Halls:** Проведення щомісячних Zoom-зустрічей, де інженери пояснюють мешканцям, чому на об'єкті зараз ведуться саме ці роботи і як контролюється якість використаних коштів.
2. **Група громадського контролю:** Надання доступу 2-3 представникам ініціативної групи мешканців (після інструктажу з безпеки) до перевірки якості встановлених вікон або утеплювача у відбудовуваному будинку.
3. **Спільний екологічний моніторинг:** Встановлення разом із громадою датчиків пилу або шуму, дані з яких доступні всім онлайн, що доводить відсутність «договорняків» з екологічними інспекторами.
4. **Бюджет місцевого впливу:** Публікація звіту про те, скільки місцевих жителів було найнято та скільки податків сплачено саме в цю територіальну громаду.

Г. Опис: Використання технологій для унеможливлення фізичної крадіжки або заміни матеріалів. ВВБ у цьому аспекті означає, що компанія інвестує в цифрові докази того, що будівля є такою ж міцною та безпечною, як це вказано в проєкті.

Приклади:

1. **Цифрові маніфести матеріалів:** Використання електронних накладних, які неможливо видалити з бази, для кожної вантажівки щебеню чи арматури, що підтверджує їхнє походження з легальних кар'єрів.
2. **BIM-контроль обсягів:** Використання інформаційного моделювання (BIM) для порівняння закуплених матеріалів із фізично змонтованими; якщо в системі з'являється розбіжність – це сигнал про потенційне розкрадання.

3. **GPS-моніторинг спецтехніки:** Встановлення трекерів на екскаватори та крани субпідрядників, щоб оплата здійснювалася за реальні мотогодини на об'єкті, а не за фіктивні звіти.
4. **Відео-фіксація критичних вузлів:** Створення цифрового архіву прихованих робіт (наприклад, армування фундаменту), що дозволяє через роки довести, що на безпеці будівлі не економили

3.4. Ланцюг доданої вартості в будівництві: Відповідальність та взаємодія суб'єктів

Цей розділ запроваджує модель «П'яти етапів дотримання прав людини». На кожному «етапі» визначені учасники мають виконати конкретні дії, щоб проєкт міг рухатися далі. Основна ідея полягає в тому, що **Lead-підрядник (головний забудовник)** виступає центром експертизи: він не лише перевіряє суб'єктів, а й допомагає їм відповідати стандартам.

Етап 1: Передпроектна підготовка (Planning & Design)

На цьому етапі закладається фундамент інклюзивності та прозорості. Якщо архітектор не врахує потреби ветеранів у доступності, або інвестор не перевірить історію земельної ділянки, проєкт за замовчуванням стане дискримінаційним або юридично «токсичним».

Ключові суб'єкти: Інвестори (МФІ), державні замовники, архітектори, проєктанти, громади.

Дія 1: Впровадження принципів Універсального дизайну в ТЗ (Технічне завдання).

Опис: Замовник має прописати доступність не як «додаток», а як базову технічну характеристику. Це запобігає «фізичній сегрегації» людей з інвалідністю в майбутньому.

Приклад: Міністерство відновлення включає в тендер вимогу, щоб школа була спроєктована за стандартом **ДБН В.2.2-40:2018**, а проєкт пройшов перевірку інклюзивності ще до початку тендеру на будівництво.

Дія 2: Соціальний аудит земельної ділянки та прав власності.

Опис: В умовах, коли мільйони людей виїхали, а архіви знищені, учасники мають довести, що будівництво не ведеться на землі, яка була незаконно відчужена у біженців чи загинувших.

Приклад: Інвестор фінансує «Соціальне мапування» (опитування громади та аналіз супутникових знімків 2022 року), щоб підтвердити межі ділянки та відсутність претензій з боку переміщених власників.

Етап 2: Ланцюг постачання – «Менторство та прозорість» (Upstream)

Будівництво — це тисячі тонн сировини. Ризик того, що пісок видобуто нелегально («піратські» кар'єри), а цегла виготовлена в «тіні» (без податків та страхування), є критичним. Згідно з позицією ВВБ, великий забудовник має допомагати малому бізнесу легалізуватися, щоб створити стійкий та чистий ринок.

Ключові суб'єкти: Закупівельники (Procurement), постачальники сировини (цемент, сталь, дерево), логістичні компанії.

Дія 1: Програма підтримки формалізації субпідрядників.

Опис: Головний підрядник проводить навчання для малих фірм щодо того, як офіційно оформити працівників та отримати бронювання.

Приклад: Забудовник допомагає малій пилорамі запровадити систему електронного обліку деревини та оформити страхування для робітників, що дозволяє пилорамі стати легальним постачальником для міжнародного проекту.

Дія 2: Верифікація «конфліктної чистоти» матеріалів.

Опис: Запобігання використанню ресурсів, що походять із окупованих територій або пов'язані з підсанкційними особами.

Приклад: Менеджер із закупівель вимагає від постачальника металу сертифікат походження руди, щоб переконатися, що прибуток не фінансує сторону агресора.

Етап 3: Виконання робіт (Midstream)

Тут головним викликом є безпека в умовах воєнних ризиків та адаптація майданчика під нову робочу силу (ветеранів, жінок, ВПО).

Ключові суб'єкти: Генпідрядники, майстри, інженери з охорони праці (OHS), робітники.

Дія 1: Створення «Травма-інформованого» робочого середовища.

Опис: Управління майданчиком з урахуванням ПТСР працівників. Це мінімізація ретравматизації через шум, спалахи чи візуальні образи руйнувань.

Приклад: Виконроб запроваджує «Правило 10 хвилин»: перед початком гучних демонтажних робіт робиться оголошення через гучномовець та месенджери, щоб ветерани могли підготуватися або відійти в тиху зону.

Дія 2: Технічна адаптація робочих місць для ветеранів із інвалідністю.

Опис: Використання допоміжних технологій, щоб дозволити фахівцям із пораненнями залишатися в професії.

Приклад: Компанія встановлює джойстики замість педалей на екскаватори, що дозволяє ветерану з протезом ноги продовжувати працювати оператором техніки на рівних умовах.

Етап 4: Експлуатація та сервіс (Downstream)

Будівля має служити людям десятиліттями. На цьому етапі відповідальність переходить до тих, хто підтримує інклюзивність та безпеку в робочому стані.

Ключові суб'єкти: Керуючі компанії, технічний персонал, муніципальні власники, мешканці.

Дія 1: Моніторинг енергетичної стійкості та права на здоров'я.

Опис: В умовах атак на енергосистему, наявність тепла та світла – це питання виживання. Об'єкти мають бути автономними.

Приклад: Обслуговуючий персонал лікарні щомісяця проводить аудит сонячних панелей та акумуляторів, гарантуючи, що пацієнти отримують допомогу навіть під час повного блекауту.

Дія 2: Технічне обслуговування елементів доступності.

Опис: Пандус або ліфт, що не працює – це порушення **права на свободу пересування**.

Приклад: Керуюча компанія житлового комплексу впроваджує стандарт: ремонт будь-якої несправності підйомника для МГН (маломобільних груп) має бути завершений протягом 4 годин.

Етап 5: Демонтаж та відходи (End-of-Life)

Будь-яка будівля колись буде демонтована (або може бути пошкоджена обстрілом). Учасники відповідають за те, щоб цей процес не став джерелом раку для мешканців через азбестовий пил і не отруїв землю на століття.

Ключові суб'єкти: Компанії з демонтажу, оператори небезпечних відходів, екологічні інспектори.

Дія 1: Професійне управління токсичними залишками війни.

Опис: Використання наукових методів придушення пилу та герметичної утилізації токсинів.

Приклад: Демонтажна бригада використовує мобільні фільтрувальні установки при розборі завалів промислового об'єкта, щоб затримати ПХБ (токсичні мастила) та не допустити їх потрапляння в міську каналізацію.

Дія 2: Циркулярна рекуперація (відновлення) матеріалів.

Опис: Максимальне повернення ресурсів у будівництво (цегла, метал, бетон).

Приклад: Підрядник сортує будівельне сміття на місці, відбираючи чистий бетон для подрібнення на щебінь, який громада потім використовує для підсилення сільських доріг.

4. Дорожні карти відповідальної відбудови

Ці дорожні карти є практичним інструментом, який адаптує загальні принципи до реальних умов відбудови. Вони дозволяють масштабувати заходи захисту прав людей залежно від безпекової ситуації в конкретному регіоні, перетворюючи стандарти на зрозумілі робочі протоколи.

4.1. Дорожня карта для державних органів (Національний та місцевий рівні)

Держава має поєднувати функцію нагляду зі стимулюванням, створюючи умови, за яких дотримання прав людини безпосередньо підвищує **інвестиційну привабливість** компаній та їхній доступ до міжнародних ринків.

Дія 1: Впровадження стандартів ВВБ у публічні закупівлі. Використання системи Prozorro для стимулювання відповідальної відбудови через включення соціальних та екологічних вимог до оцінки тендерних пропозицій (із часткою впливу на результат не менше 15%).

Запровадження комплексних критеріїв оцінки системної зрілості підрядника у сфері ВВБ. Оцінка має охоплювати спроможність компанії керувати впливом на кожному етапі проєкту. Пріоритет надається підрядникам, які демонструють:

- Дієву систему належної обачності (HRDD): наявність процесів постійного виявлення та мінімізації ризиків порушення прав людини та шкоди довкіллю.
- Етичне управління ланцюгами постачання: верифікований контроль за субпідрядниками щодо відсутності «тіньової» праці, корупційних зв'язків та іншого негативного впливу на права людини та довкілля.
- Соціальну підзвітність: функціонування прозорих механізмів розгляду скарг (Grievance Mechanisms) для персоналу та місцевих громад.
- Екологічну відповідальність: впровадження стратегій циркулярної економіки та мінімізації вуглецевого сліду відбудови.
- Досвід застосування Універсального дизайну як базового стандарту архітектури та внутрішньої корпоративної культури.

Дія 2: Запровадження системи комплексних державних стимулів для відповідальних суб'єктів відбудови. Держава має створити преференційний режим для компаній, які інтегрують високі стандарти ВВБ у свою основну діяльність.

Розробка механізмів фінансової та регуляторної підтримки (пільгове кредитування, державні гарантії, спрощений доступ до земельних ресурсів) для компаній, які демонструють:

- Системну реінтеграцію людського капіталу: не лише найм, а й довгострокові програми перекваліфікації та психосоціальної підтримки ветеранів, ВПО та людей з інвалідністю.
- Екологічну трансформацію: впровадження технологій замкненого циклу, використання екологічно сертифікованих матеріалів та мінімізацію негативного впливу на довкілля громади.
- Етичну стійкість ланцюжка створення вартості: повну цифрову прозорість усіх етапів – від видобутку сировини до експлуатації об'єкта, що виключає корупційні та конфліктні ризики.

4.2. Дорожня карта для українських компаній (Підрядники та постачальники)

Компанії мають інтегрувати принципи відповідального ведення бізнесу в усі бізнес-процеси, перетворюючи повагу до прав людини на внутрішній стандарт якості та безпеки. Проактивне впровадження посиленої належної обачності дозволяє бізнесу не лише мінімізувати ризики в умовах війни, а й стати надійним партнером для міжнародних інвесторів, забезпечуючи захист нової робочої сили та стійкість ланцюжків постачання.

Український бізнес має враховувати «ефект доміно» європейського регулювання. **Навіть якщо українська компанія не підпадає під прямі критерії Директиви CSDDD за розміром чи оборотом, вона не зможе стати підрядником або партнером великої компанії з ЄС, якщо не впровадить стандарти належної обачності.**

Великі європейські корпорації, що братимуть участь у відновленні України, юридично зобов'язані вимагати від своїх постачальників і субпідрядників доказів дотримання прав людини та екологічних норм. Таким чином, впровадження ВВБ є не лише питанням етики, а **головним стимулом та передумовою для доступу українського бізнесу до великих контрактів на відбудову**, що фінансуються за підтримки ЄС або європейського приватного капіталу

Дія 1: Впровадження циклу належної обачності щодо прав людини (HRDD).

Впровадження цілісної системи ідентифікації та оцінки фактичного й потенційного впливу на права людини в усьому ланцюжку створення вартості. Аналіз має виходити за межі технічних параметрів і охоплювати:

- Ризики трудових відносин: безпека праці в умовах воєнних загроз, психосоціальна підтримка працівників із бойовим досвідом, запобігання примусовій чи «тіньовій» праці у субпідрядників.
- Ризики для громад та споживачів: захист прав власності переміщених осіб, забезпечення безбар'єрності як фундаментального права, мінімізація негативного екологічного та соціального впливу будівництва на соціальну згуртованість.

Дія 2. Соціально-інклюзивне відновлення: реалізація права на недискримінацію

Відбудова інфраструктури, яка має фізичні бар'єри, є формою системної дискримінації людей з інвалідністю та ветеранів. Згідно зі стандартами ВББ, компанія несе відповідальність за «негативний вплив» свого продукту. Якщо збудована школа недоступна – це порушення права на освіту.

- Компанія інтегрує перевірку прав людини безпосередньо в цифрову модель об'єкта. Це дозволяє провести «аудит доступності» на етапі, коли помилки ще можна виправити.
- Використання BIM (будівельне інформаційне моделювання) для віртуального тестування того, чи може ветеран на кріслі колісному самостійно, без сторонньої допомоги, скористатися всіма сервісами в будівлі (від входу до санітарних вузлів).
- Моделювання акустики та освітлення в BIM для захисту прав людей із когнітивними порушеннями (наслідки ЧМТ, ПТСР), щоб уникнути тригерів, які обмежують їхнє право на безпечне перебування у публічному просторі.
- «Універсального дизайну»: автоматична перевірка в моделі відповідності дверних прорізів (мін. 90 см) та ухилів пандусів (мін. 1:12), що гарантує дотримання права на свободу пересування для маломобільних груп.

4.3. Дорожня карта для іноземних компаній (Інвестори та Lead-партнери)

Іноземні компанії та інвестори виступають ключовими суб'єктами впровадження стандартів ВББ у процесі відновлення України, поєднуючи капітал із системними механізмами належної обачності (due diligence). Виступаючи провідниками міжнародних стандартів, іноземні партнери застосовують власні важелі впливу (leverage) для поширення стандартів відповідального ведення бізнесу та передачі експертизи з належної обачності у сфері прав людини. Пропонована дорожня карта базується на принципах чутливості до конфлікту та спрямована на розбудову прозорих ланцюгів створення вартості.

Дія 1: Каскадування стандартів (Flow-down Clauses).

Впровадження системи «**дзеркальних застережень**» (Flow-down Clauses) у договори з українськими партнерами. Іноземна компанія має вимагати від субпідрядників дотримання не лише локального законодавства, а й визнаних міжнародних рамок. Це гарантує, що весь ланцюжок постачання відповідає вимогам Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини (UNGPs), Керівних принципів ОЕСР та Директиви ЄС щодо корпоративної належної обачності (CSDDD). Такий підхід перетворює етичні очікування на юридично обов'язкові технічні вимоги.

Дія 2: Відповідальна взаємодія та використання важелів впливу (Responsible Engagement & Leverage)

Згідно з міжнародними стандартами, відмова від співпраці (disengagement) у разі виявлення порушень прав людини має бути крайнім заходом. Пріоритетом для іноземної компанії є стратегія **відповідальної взаємодії**. Це означає використання свого **важеля впливу (leverage)** для стимулювання

українського партнера до виправлення порушень. Такий підхід захищає права працівників, які в разі негайного розриву контракту могли б втратити роботу або залишитися без засобів до існування, не отримавши відшкодування.

Замість припинення проєкту, компанія ініціює процес розробки та впровадження спільного **Плану коригувальних дій (Corrective Action Plan)**. Цей план має бути обмеженим у часі, містити чіткі KPI щодо відновлення порушених прав та передбачати регулярний моніторинг прогресу.

Відповідно до Статті 13 Директиви CSDDD, взаємодія із зацікавленими сторонами (стейкхолдерами) є **обов'язковою вимогою ЄС**.

Іноземні компанії-партнери зобов'язані змістовно залучати постраждалих осіб, громади та їхніх представників на ключових етапах належної обачності: під час збору інформації про фактичні чи потенційні ризики, а також у процесі розробки планів запобігання порушенням та Планів коригувальних дій (Corrective Action Plans). Така взаємодія має бути прозорою, безпечною та враховувати бар'єри для доступу вразливих груп населення до діалогу.

Дія 3: Спільна належна обачність та забезпечення простежуваності (Traceability) у ланцюжку створення вартості

Іноземні компанії мають забезпечити належну обачність не лише щодо прямих контрагентів, а й у всьому ланцюгу постачання.

4.4. Дорожня карта для інвесторів (МФІ, фонди, приватний капітал)

Інвестори, включаючи міжнародні фінансові інституції (МФІ) та приватні фонди, мають визначальний вплив на систему відновлення України. Їхня роль полягає у стимулюванні відповідального фінансування, де дотримання стандартів ВББ є ключовим критерієм оцінки надійності проєктів. Дорожня карта фокусується на інтеграції принципів належної обачності (HRDD) у фінансові інструменти та кредитні угоди. Це перетворює повагу до прав людини на обов'язкову умову доступу до ресурсів, гарантуючи стабільність інвестицій у будівельний сектор.

Дія 1: Впровадження механізмів належної обачності (HRDD) у структуру фінансування

Інвестор зобов'язаний здійснювати нагляд за впливом проєкту на права людини протягом усього інвестиційного циклу. Це реалізується через включення **соціальних та екологічних застережень (covenants)** безпосередньо у кредитні чи інвестиційні угоди. Фінансування має бути структуроване таким чином, щоб надати інвестору реальний **важіль впливу (leverage)**: фінансування надається траншами; кожен наступний транш розблоковується лише після верифікації того, що підрядник: (1) усунув виявлені на попередньому етапі порушення, (2) провів необхідні заходи

безпеки (наприклад, розмінування) та (3) забезпечив механізми відшкодування шкоди громаді.

Дія 2: Фінансове стимулювання рішень, що перевищують стандарти «Build Back Better»

Інвестор має стимулювати перехід від «мінімально допустимого» до «максимально відповідального». Це реалізація концепції, де вища якість об'єкта знижує довгострокові ризики. Активна підтримка інклюзивних та «зелених» рішень є формою проактивної належної обачності, що запобігає майбутній дискримінації та екологічній шкоді.

Наприклад, впровадження **кредитів, прив'язаних до показників сталості (Sustainability-linked loans)**. Інвестор пропонує пільгові фінансові умови (наприклад, зниження відсоткової ставки на 0,5–1% або грантове покриття частини витрат) для тих проєктів, які демонструють «інклюзивний диференціал» – тобто впроваджують рішення, що значно перевищують державні будівельні норми (ДБН).

4.5. Дорожня карта для організацій громадянського суспільства (НУО)

Організації громадянського суспільства (ОГС) виступають незалежними суб'єктами моніторингу та гарантами підзвітності в процесі відбудови України. Їхня роль полягає у здійсненні **цивільного контролю** за дотриманням стандартів ВВБ та захисті інтересів громад у відносинах із бізнесом та державою. Дорожня карта для ОГС фокусується на розвитку механізмів **нагляду** за інфраструктурними проєктами, адвокації прав вразливих груп та сприянні доступу до **засобів захисту (Remedy)**. Через активну участь у процесах відновлення, громадський сектор допомагає бізнесу отримати **соціальну ліцензію на діяльність**, гарантуючи, що відбудова є інклюзивною та прозорою.

Нове законодавство ЄС (CSDDD) значно посилює роль громадянського суспільства як легітимного учасника корпоративної належної обачності. **Консультації з НУО та представниками громад тепер є обов'язковим юридичним кроком для компаній, що працюють за стандартами ЄС.**

ОГС мають виступати не лише як спостерігачі, а як експертні партнери, що надають бізнесу верифіковану інформацію про ризики на місцях. Згідно з Директивою, компанії зобов'язані залучати стейкхолдерів до розробки стратегій мінімізації шкоди. Це дає організаціям громадянського суспільства реальний інструмент впливу: вони можуть вимагати від бізнесу конкретних змін у проєктах відбудови, посиляючись на процесуальні обов'язки компаній згідно з правом ЄС.

Дія 1: Змістовна взаємодія із зацікавленими сторонами

Згідно з міжнародними стандартами, бізнес має проводити «змістовні консультації» з тими, на кого впливає його діяльність. ОГС виконують роль фасилітаторів цього процесу, перетворюючи пасивне інформування на

активну участь громади. Використовуючи цифрові інструменти прозорості (DREAM, ProZorro), ОГС забезпечують **превентивну належну обачність**, виявляючи ризики порушення прав на ранніх етапах – до того, як вони призведуть до незворотної шкоди довкіллю чи соціальної напруги.

Навчання та мобілізація місцевих мешканців для здійснення регулярного моніторингу об'єктів відбудови. ОГС допомагають громаді «читати» технічні дані (кошториси, екологічні дозволи, графіки робіт) та співвідносити їх із реальним станом справ на майданчику. Це створює систему **суспільної підзвітності**, яка є критичною для отримання бізнесом «соціальної ліцензії на діяльність».

Дія 2: Фасилітація доступу до засобів захисту (Remedy) та правова підтримка працівників

Третій стовп Керівних принципів ООН вимагає забезпечення ефективного доступу до засобів захисту. ОГС виступають «інституційним містком» для потерпілих, допомагаючи їм подавати скарги або використовувати корпоративні механізми оскарження. Це особливо важливо для найбільш вразливих груп (ВПО, працівники в «тіні»), які часто не мають ресурсів для самостійного захисту своїх прав.